

કવિતા-વિવેચન સાથે અપરિચિત ભૂમિ પર મિલન

રમણલાલ જોશી

‘પરંપરાગત લેખ-સંકલનની પદ્ધતિએ ગ્રંથાયેલા વિવેચનસંગ્રહ વિશે મારો અણગમો પ્રસિદ્ધ છે.’ એવું પ્રારંભે કહ્યા પછી ‘વાચના’ના વિવેચનને ‘ક્રિટિસિઝમ ઈન ફેન્ડશિપના નમૂનાની દિશામાં ફેલાવવાનો દેખીતો ઈરાદો’ ધરાવતાં ‘ચંદ્રકાન્ત બક્ષીથી ફેરો’ના લેખક સુમન શાહે ‘ઊહાપોહ’ના એ અંક (ફેબ્રુ.’૭૪)માં વધુમાં ઉમેરેલું: ‘રાધે (શ્યામ) અને હું આ લખું છું ત્યારે એક જ જૂથ’ છીએ છતાં લખાણ વસ્તુલક્ષી પૂરું છે...’ ‘મિત્ર સાથેની નિકટતાને સક્રિય બનાવી મિત્રમાં રહેલા વિવેચકને પૂરી ગંભીરતાથી જાણીનાણી જાહેર કરી’ જોવાનો એ ઉપક્રમ પ્રશંસનીય હતો.

સુમન શાહ, રાધેશ્યામ શર્મા અને ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા એકમેક વિશે જાહેરમાં લખે છે; ક્યારેક વસ્તુલક્ષી તાટસ્થ્યથી લખે છે અને એથી જ કદાચ બીજાઓને એ વિશે કે એમના વિશે નહિ લખવાનું હવે સદવા માંડ્યું છે!

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ વિવેચન-સંગ્રહ ‘અપરિચિત અ અપરિચિત બ’ પરંપરાગત લેખ-સંકલનની પદ્ધતિએ ગ્રંથાયેલો વિવેચન-સંગ્રહ લાગતો નથી. ‘ચંદ્રકાન્ત બક્ષીથી ફેરો’માં જેમ આપણને નવલકથા-વિવેચનનો સળંગ ગ્રંથ મળ્યો તેમ અહીં પણ સંગ્રહના પ્રથમ ખંડમાં આજની ગુજરાતી કવિતાને નજર સમક્ષ રાખી થયેલો વિવેચન-વિચાર જોવા મળે છે. કવિ અને શબ્દાચન, કવિતાની નવતર મુદ્રા, આજની કવિતા ભાષાભિમુખ અભિગમ અને આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં અર્થવિલંબન—એ ચાર લેખોમાં મુખ્યત્વે તો કવિતાની ભાષાનું સ્વરૂપ અને એ દ્વારા કવિતાનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયાસ છે.

પ્રથમ લેખમાં આરંભે કહેવાયું છે:

‘કવિતાની ભાષાનું સ્વરૂપ અને એ દ્વારા કવિતાનું સ્વરૂપ સમજવું આવશ્યક છે.’

બીજા લેખમાં ગુજરાતી કવિતાનાં ઠીક ઠીક ઉદાહરણો આપ્યા પછી જ કહેવાયું છે: ‘આ કવિઓનું પ્રતિનિધિત્વ બતાવે છે કે ભાષા, ઉપયોગ માટે નથી. કવિને અનુભવ આપવા કરતાં અનુભવ—પોતાના શબ્દો દ્વારા જ લેવાનો ઉપક્રમ વધારે સંમાન્ય છે.’

ત્રીજા લેખનું પ્રથમ વાક્ય છે: ‘કોઈ પણ કાળમાં ‘આજ’ની કવિતા ‘ગઈ કાલ’ના હયાત કવિતા-કોશથી ચલાવી લેતી નથી...’ આ જ લેખમાં આગળ ઉપર કહેવાયું છે ‘પૂર્વ સત્યનું નિરૂપણ છોડી સત્યને સીધું આકારિત કરવાનો ઉદ્દેશ એને (ગુજરાતી કવિતાને) પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી ભાષામાં કામ કરવાની ટેવમાંથી છોડાવે છે. ગુજરાતી કવિ ભાષા સાથે કામ કરતો અનુભૂતિને સ્થાને અનુભવવાની તત્ક્ષણ ક્રિયામાં પરોવાય છે.’

ચોથા લેખમાં પણ કવિતાની ભાષાની વાત છે. ‘કવિ ભાષાને તોડે છે... કવિ ભાષાને રોજિંદા અર્થથી છૂટી પાડે છે અથવા તો રોજિંદા અર્થથી બીજે વાળે છે...’

આ ચાર લેખોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાશે કે ‘કવિતાની ભાષાનું સ્વરૂપ’ સમજવું આવશ્યક હોવા છતાં આ એક થીસિસની ખીટીએ ગુજરાતી કવિતાનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો, ‘રહસ્ય ચલચિત્રોના પ્રસિદ્ધ દિગ્દર્શક, આલ્ફ્રેડ હિચકોક સાથેની મુલાકાતમાં Francois Trauffautનું

કચન, અમેરિકન શિલ્પી ડેવિડ, સ્મિથ, માઈકેલ બ્યુટર, જાણીતા બંગાળી દિગ્દર્શક સત્યજિત રે, સ્ટેનલી બર્નશો, જોર્જ સ્ટેનર, ‘બહુ જ જાણીતી અમેરિકન કવયિત્રી’ સ્વિ સ્મિથ, વગેરે વગેરેને એકસાથે લટકાવવાનો સબળ પ્રયત્ન થયેલો છે. (આમાંથી અને આ સિવાય પણ કેટલાંક અંગ્રેજી નામોના અંગ્રેજી સ્પેલિંગ અપાયા છે. જ્યારે કેટલાકની બાબતમાં તેમ થયું નથી.)

અવતરણો ટાંકવાની રીત પણ વિલક્ષણ છે. કેટલાક નમૂનાઓ જોઈએ: ‘...સેન્ટ જોન પર્સે એટલે જ કહ્યું છે: Poetry breaks through our habits અને કદાચ સુસાન સોન્ટિંગ એટલે જ ભાષારીતિઓને styles of radical will તરીકે ઓળખાવે છે.’ (પૃષ્ઠ ૨)

‘નવાં ભાષારૂપો સંશોધ્યા વગર પુરોગામી પેઢી કે પેઢીઓની રૂઢિઓ અનુસાર કવિ જ્યારે કામ કર્યે રાખે છે ત્યારે ખરેખર તો માઈકેલ બ્યુટર કહે છે તેમ કવિ પ્રજાજીવનમાં ઝેર રેડતો હોય છે. આ જ વાત જાણીતા બંગાળી દિગ્દર્શક સત્યજિત રે સરસ રીતે જણાવે છે...’ (પૃષ્ઠ ૪)

‘કદાચ એના પ્રત્યાઘાતરૂપે સ્ટેનલી બર્નશોએ બંડખોરીથી કહ્યું છે...’ (પૃષ્ઠ ૬)

અવતરણોના સાંધા બેસાડવાનો પ્રયત્ન અહીં આવી રીતે ખુલ્લો પડી જાય છે.

આ ચાર લેખોમાંથી ચાળી નાખવા જેવું ઘણું મળી આવશે. લેખકનું કવિતાની ભાષા વિશેના ‘પોતાના’ થીસિસનું ‘ઓબ્સેશન’ પાને પાને દેખાય છે. વળી વળીને તેઓ એકના એક મુદ્દા ઉપર આવી બેસતા હોય તેવું જણાય છે. પરિણામે, જુદાં જુદાં શીર્ષકો નીચે એકની એક વાત અનેક વાર કહેવાય અને એ કરતાં કરતાં બીજી પણ અનેક આડવાતોમાં પેસી જવાય છે, એ કરતાં તો આ બધામાંથી ‘આજની કવિતા: ભાષાભિમુખ’ એ લેખ જ મને તો ટકાવવા જેવો લાગ્યો છે.

બીજા ખંડમાં ઉમાશંકર જોશી, રાજેન્દ્ર શાહ, મકરંદ દવે, ઉશનસૂ, સુરેશ દલાલ, લાભશંકર ઠાકર, મહેશ દવે અને રાવજીની કવિતા વિશે વાત થયેલી છે. અલબત્ત, કવિઓના કોઈ કોઈ સંગ્રહ વિશે વાત કરતાં કવિની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિનું પણ આછેરું અવલોકન આપવાનો પ્રયત્ન આવકાર્ય ગણાય. ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યને પણ લેખકે અવગણ્યો નથી.

‘પ્રતિશબ્દ’ની કવિતા વિશે વાત કરતાં ‘ચાલીસીના કવિઓ ગાંધીજીની વિચારધારા અને એમનું ભાવના જગત તેમજ સામ્યવાદી સિદ્ધાંતસરણીના સીધા ભોગ બની ગયા છે. આસપાસની હવામાં તરતાં સત્યોથી પૃથક્ કોઈ કલાનું સત્ય એમની કૃતિઓમાં ભાગ્યે જ નીપજે છે. કવિકર્મ કે કવિધર્મ બજાવવાનાં એમને મન તો યુગકર્મ કે યુગધર્મ જ મુખ્ય હતાં.’ ગાંધીયુગની કવિતા વિશેના આ પ્રચલિત આક્ષેપને પુરવાર કરવા પૂરતાં ઉદાહરણો લેખકે શોધીને લેખ પૂરો કર્યો છે. (એ નોંધવા જેવું છે કે ત્રીજા ખંડમાં કાન્તનાં ખંડકાવ્યોના વિવેચનમાં લેખકે કાન્તની કવિતાને આજની કવિતાનાં ધોરણોથી મૂલવી નથી. આવો પ્રયત્ન અહીં જ એમને કેમ અભીષ્ટ હશે? કદાચ કાન્તની કવિતા વિશે વાત કરતાં આપણે ત્યાં આજની કવિતાને ભાગ્યે જ વચ્ચે લવાય છે. જ્યારે ગાંધીયુગની કવિતા વિશે વાત કરતાં આધુનિક કવિતા સામે એનો સદંતર છેદ ઉડાડી દેવાની ફેશન પણ એટલી જ ચાલી આવી છે. એ પણ કારણભૂત હોય.)

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના કાવ્યસંગ્રહ ‘ક્ષણ જે ચિરંતન’ના અવલોકનમાં આરંભે જ ‘કાવ્યકાવ્યવિવેક’ વિશેનું ભાષ્ય નજરે ચડે છે. ‘કવિ પુનરાવર્તન થાય એ કવિઘાતની નિશાની છે’ એ મહત્ત્વની વાત કહેવાઈ છે ખરી, પણ પછી ત્યારે આખાય લેખમાં રાજેન્દ્રનાં પુનરાવર્તનો વેરી જાય છે. એ પુનરાવર્તનનો કાવ્યસંગ્રહમાં હશે એટલે જ લેખમાં છે પણ ઉદાહરણો આપવા જતાં જતાં તારણ નંદવાઈ ન જાય એ વિવેચકે જોવું જોઈએ. વિવેચકદષ્ટિ એક જ દિશામાં સ્થિર થઈ જાય

તો અવલોકન અપૂર્ણ રહે. નમૂના ખાતર અમુક ઉદાહરણોથી જ ચલાવ્યું હોત તો બે પાનાંના આ લેખની શી દશા થાત એ હું કલ્પી શકું છું!

મકરંદ દવેના સંગ્રહનું અવલોકન ટૂંકું છતાં માર્મિક છે. અહીં લેખકને ઉદાહરણ-બોજ બહુ વહેવો પડ્યો નથી.

સુરેશ દલાલના બે સંગ્રહો ‘તારીખનું ઘર’ અને ‘એકાંત’નાં અવલોકનો, લાભશંકર ઠાકરના બે કાવ્યસંગ્રહો ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ અને સળંગ કાવ્ય ‘માણસની વાત’નાં અવલોકનો અહીં મોજૂદ છે.

સુરેશ દલાલની કવિતા વિશે વાત કરતાં આડીતેડી વાતો કરવાનો રસ ધ્યાન ખેંચે છે. દલાલની ‘કવિતા’ સંપાદન પ્રવૃત્તિના અવલોકનથી તો લેખ આરંભાય છે. લેખકે ધાર્યું હોત તો પોતાની વાતને આ રીતે પાંગળી બનવા દીધી ન હોત! ભાષામાં પણ આકોશ બેહદ હતો થાય છે. સ્વસ્થતા ગુમાવી બેસીને ભાંડણલીલામાં પ્રવેશતાં કોઈને સુરુચિભંગ થતો પણ લાગે. મને દુઃખ એ વાતનું છે કે આ કારણે જ એમનું કથયિત્વ માર્યું જાય છે. બાકી, ‘સુરેશ દલાલનો કવિતા સાથેનો સંબંધ હજી પણ બીભત્સ રહ્યો છે.’ (પૃષ્ઠ ૨૦) એમ કહેવાથી ભાગ્યે જ કશો અર્થ સરે છે!

લાભશંકરના હવે તો ભુલાઈ જવા આવેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ અને એમાં કારણભૂત બનેલ સળંગ કાવ્ય ‘માણસની વાત’નાં અવલોકનો અહીં શામિલ છે. અવલોકનોમાં પણ બીજું આગળનાને ભુલાવી દે તેવું બન્યું છે!

બાકી ‘મરી ગયેલાં શરીરોની ઉચ્છ્વલ સુગંધ’ એ શીર્ષક હેઠળ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’ના અવલોકનનો આરંભ રમૂજપ્રેરક છે. આખ્ખોય પેરેગ્રાફ ઉતારવાનું મન છે. જુઓ:

‘લાભશંકર અતીતમાં રમે છે. સ્મૃતિસ્મરણોમાં રાચે છે. વર્તમાન નક્કરતામાંથી વારેઘડી ભૂતકાલના તરંગમાં પહોંચી જાય છે. આસપાસની કઠોરતા અને રુક્ષતાથી કંટાળી ભીતર સંચકેલી એની નાનકડી સૃષ્ટિના વાતાવરણમાં તર રહે છે.’ વગેરે વગેરે.

પૃ. ૨૫ ઉપરનો બીજો પેરેગ્રાફ:

‘સ્મૃતિઓ કાવ્યમાં ન આવે એવું નથી. ખરેખર તો કવિચિત્તનાં કલ્પનો એ સ્મૃતિબિંબો જ છે. સ્મૃતિબિંબો કલ્પન તરીકે કાવ્યમાં ઊતરે ત્યારે આહ્લાદક નીવડે છે...’

વિચારવિસ્તારો જેવું શિથિલ લખાણ અને અઢળક ઉદાહરણો - ત્રણ પાનાંના લેખમાં બે પાનાં જેટલાં! અડધું પાનું અંગ્રેજી ક્વોટેશન માટે અને બાકી બચે તેમાં કેટલાંક ‘બ્રોડ જનરલાઈઝેશન્સ’ કરવાની આદત, ક્યાંક કોઈક કૃતિનું રસદર્શન કે કોઠે પડી ગયેલી ઇંદયર્યા - અને લેખ પૂરો.

જ્યાં જ્યાં આ લગભગ નિશ્ચિત થઈ ગયેલી ‘પેટર્ન’માંથી લેખક ચળ્યા છે ત્યાં ત્યાં સારાં પરિણામો પ્રાપ્ત થયાં છે અને આવાં ઉદાહરણો પણ અહીં જ મોજૂદ છે એ આનંદની વાત ગણાય. આ વિભાગના છેલ્લા ત્રણેય લેખ લેખનની એક નિશ્ચિત ફોર્મ્યુલાને તોડે છે. ‘વિધાનાત્મક અસંવિધાનનું બહુરૂપ કાવ્ય’ એ શીર્ષક જ ‘માણસની વાત’નું એક અવલોકન છે. રસસ્થાનોની, એમણે સ્વીકારી લીધેલા પરિપ્રેક્ષ્યમાં વાત કરતાં કરતાં અંતે તો લેખક પણ અહીં આવી ઊભા છે:

‘કટાક્ષ-વક્તા-ઉપહાસ-ઠઠા વિરોધની પ્રજ્ઞાનો, વિવિધ ભાષાસ્તરો પર ઊર્મિ કલ્પન પ્રતીક - પ્રતિભાવો - પ્રત્યાઘાતોનાં ચેતન/સંવેદનો સાથેનો થયેલો સુઘટ્ટ સમન્વય, આ સમૃદ્ધ સૃષ્ટિના પૃથક્કરણમાં ન ઝાલી શકાય એટલો સૂક્ષ્મ છે અને એ જ આ કૃતિનો કાવ્યવિશેષ છે...’

તારણો ને ઉદાહરણો વળગાડવાના પ્રયત્નોમાંથી બચીને ચાલતાં આવું નિખાલસ વિવેચન

પોતાની ફરજમાંથી જરા પણ ફર્યા વિના વાયકોને કૃતિનો સીધો જ સાક્ષાત્કાર કરાવશે.

મહેશ દવેના કાવ્યસંગ્રહ ‘બીજા સૂર્ય’ના અવલોકનમાં શરૂઆતમાં આશરે આશરે વિધાનો કરવાની આદત નડી ગઈ છે:

‘મહેશ દવે ચિત્રકાર નથી, ક્યુબિસ્ટ ચિત્રશૈલી સાથેનું એમનું અનુસંધાન કેટલું હશે એની પણ જાણ નથી, પણ ચિત્રકલાની ક્યુબિસ્ટ શૈલીનો વિનિયોગ કરી એ દ્વારા કવિતાનું કોઈ પોતીકું પરિણામ લાવવાનો એમનો પ્રયત્ન સંનિષ્ઠ હશે, એમ માનીને ચાલવાનું રહે છે.’

પાછળથી લેખકે જે લગભગ સિદ્ધ કર્યું છે, એ વિશે આરંભમાં સાવધાનીપૂર્વક હશે - એમ માનીને ચાલવાનું રહે છે - એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ કથનમાંથી ઊગરી જવાનો પ્રયત્ન કામચાબ નીવડતો જણાતો નથી, કે નથી આ વચનો સાથે એનો કોઈ મેળ ખાતો:

‘બીજો સૂર્યમાં કવિધર્મની ગમે તેટલી તાજગી છતાં રચનાઓમાં શબ્દ અને સંવેદન હજી અળગાં છે.. કેટલીક વાર વાક્યાંતર્ગત શબ્દોના પ્રાસને સપ્રયોજન પડવાવાની જૂની આંતરયમક યોજનાનો આધુનિક યોગ એમનો પોતીકો છે.’ (પૃ.૩૯)

‘અંગત’ વિશે - રાવજીની કવિતા વિશે આપણે ત્યાં ઘણું લખાયું છે - ઘણું બધું તો અંગત હેસિયતથી લખાયું છે. શ્રી ટોપીવાળા એમાંથી બચીને ચાલ્યા છે એ એક વિશેષ સિવાય, લેખકનાં અન્ય અવલોકનોમાં આગળ કહેવાયું તેમ જુદું તરી આવતું ‘અંગત’નાં અન્ય અવલોકનોમાં કશી ખાસ ભાત પાડતું નથી.

ત્રીજા ખંડમાં ‘દેવયાની’, ‘અતિજ્ઞાન’ અને ‘ચક્રવાક મિથુન’ એ કાન્તનાં ત્રણ ખંડકાવ્યો, બ. ક. ઠા.નાં ‘આરોહણ’ અને ‘સર્ગદર્શન’, બેટાઈના ‘સદ્ગત ચન્દ્રશીલાને’, દિનેશ કોઠારી અને રાજેન્દ્ર શુક્લની બે કાવ્યકૃતિઓ તેમજ સિતાંશુ યશચંદ્રના સરરિયલ ગીતના વિવેચનમાં વિવેચનનાં મિશ્ર ધોરણો અપનાવાયાં છે. કાન્ત, બ. ક. ઠા. અને બેટાઈ લેખકની ક્યારેક જ જોવા મળતી સમભાવપૂર્ણ વિવેચનાનો લાભ પામ્યા છે! વિવેચનનાં આજનાં એમણે સ્વીકારેલાં ધોરણો અને ઓજારો અપનાવ્યાં હોત તો પરિણામ જુદું જ આવત એ જોઈ શકાય તેમ છે. સ્નાતક, પૂર્વસ્નાતક કક્ષાએ અવારનવાર કાન્તનાં ખંડકાવ્યો અને બ. ક. ઠા.નાં ‘આરોહણ’, ‘સર્ગદર્શન’ ભણતા વિદ્યાર્થીઓને બહુધા અપરિચિત રહેવા નિમયિલા આ સંગ્રહનું મૂલ્ય તાત્પૂરતું વરતાશે અને સદ્ભાગ્યે બીજાં પૃષ્ઠો તરફ પણ નજર ફેરવાશે તો અલબત્ત, સારું જ પરિણામ આવશે એ નિઃશંક છે. બાકી રસાસ્વાદના ‘કવેશ્વર’માં કવિતાનો કથાસાર (!) લખી લખાવી ‘ગોખી મારતા’ આપણા સામાન્ય વિદ્યાર્થીના રુચિઘડતરનું કામ કોણ કરશે?

આપણે ત્યાં આ બધાં નામ અવારનવાર સાંભળવા મળે છે: બોદલેર, લોર્કા, વાલેરી, નિકોલાસ ગુલે, ચેઝારે વાલ્ફો, રિકાર્ડો મોલીનારી, ઓક્ટોવિયો પાઝ, પાબ્લો નેરુદા, સી. પી. કેવેફી વગેરે વગેરેને પણ શ્રી ટોપીવાળાની વિવેચનાનો લાભ મળ્યો છે અને શ્રી ટોપીવાળાની સંવેદનશીલતા જર્મન, ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, તેમજ ક્યૂબા, પેરુ, આર્જેન્ટિના, મેક્સિકો, ચીલી અને છેક અમેરિકાની કવિતા સાથે શેકહેન્ડ કરી આવે છે! એટલું જ નોંધવું અત્રે પૂરતું નહીં નીવડે.

લેખકની વ્યાપક અધ્યયનશીલતાનો પરિચય માત્ર આ લેખોમાંથી જ મળી રહે છે એવું નથી. ક્વચિત્ સંસ્કૃત અને બહુધા અંગ્રેજી વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો વાંચતાં (એમણે ટાંકેલાં) પણ આ સુસ્પષ્ટ બને છે.

સંદર્ભ: ‘જનસતા’, ઉર નવેમ્બર, ૧૯૭૫